

ГАВРИЛЮК
Світлана

м. Луцьк

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ВОЛИНСЬКОЇ
І РІВНЕНСЬКОЇ
ОБЛАСТЕЙ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1940-х – 1980-х рр.**

Пам'ятки археології є унікальними свідками виникнення і розвитку людської цивілізації, становлення культури українства і національних меншин, які в той чи інший хронологічний період проживали на певній етнічній українській території. Волинь і Рівненщина не є винятком. Тут зосереджено чимало археологічних об'єктів культурної спадщини, вивчення яких розпочалося ще у XIX ст. і продовжується й нині. Період другої половини 1940-х – 1980-х рр. характеризувався активним зацікавленням археологічними пам'ятками Волинської і Рівненської областей (до 1991 р. – Ровенської) зі сторони академічних установ Української РСР та з-поза її меж, музейних закладів, історико-культурних заповідників обох областей, працівників закладів вищої освіти тощо.

У Волинській і Рівненській областях зосереджувалася значна кількість археологічних пам'яток різних епох. Вони давали можливість реконструювати економічне, соціальне, культурне життя населення за найдавніших часів, у слов'янську епоху, добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави, контакти з представниками інших давніх спільнот. Усе це привертало увагу науковців Інституту археології Академії наук Української РСР (АН УРСР). Ця установа відновила роботу відразу після звільнення України від гітлерівців. Впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. співробітники Інституту відкрили тисячі пам'яток археології, виявили потужний масив знахідок, які поповнили, зокрема, й фонди Волинського і Рівненського краєзнавчих музеїв.

Провідну роль у дослідженні означених територій відіграли науковці Львівського відділу Інституту археології. У 1951 р. відділ увійшов до складу створеного у Львові того ж року Інституту суспільних наук АН УРСР. За відділом закріпилося своєрідне

шефство щодо археологічних обстежень територій Волинської і Рівненської областей. За твердженнями дослідників, впродовж означеного періоду на цих теренах працювало 265 археологічних експедицій науковців України та з-поза її меж (включаючи археологічні розвідки співробітників музейних закладів, окремих місцевих археологів). 160 експедицій припадає на територію Волинської області, 105 – Рівненської [1, 12]. У науковій літературі можна зустріти інформацію, що перша з таких експедицій відбулася у червні – липні 1948 р. [2, 163–165]. Її результатом стало вивчення палеолітичних стоянок в районі міст Дубно та Кременець. Цікаво, що її учасником був відомий у майбутньому український історик М. Брайчевський. У матеріалах експедиції зберігся рукопис його наукової розвідки «Про слов'янські пам'ятки на Подільсько-Волинському прикордонні» [3].

Проте Науковий архів Інституту археології НАН України засвідчує, що перша повоєнна експедиція тут була проведена під керівництвом М. Смішка у 1947 р. Результатом її діяльності стало обстеження археологічних пам'яток епохи палеоліту у Дубенському районі (с. Ліпа, с. Костянець та с. Страклівська Волиця) [4]. А взагалі перша повоєнна експедиція до регіону мала відбутися у 1945 р. під керівництвом директора Дубенського краєзнавчого музею М. Островського. Однак через нез'ясовані обставини вона не була проведена [5]. Звідси стає зрозумілим, чому М. Островський взяв таку активну участь в експедиції під керівництвом М. Смішка.

Наприкінці 1940-х – у середині 1960-х рр. археологічні експедиції носили епізодичний характер. Тут варто відзначити експедиції Ю. Захараука, що досліджував пізньотрипільське поселення на Маневиччині (Волинська область), стоянки культури ліщастих посудин (грибовицької та лужицької культур поблизу м. Володимира-Волинського Волинської області (нині – м. Володимир). Результативними виявилися розвідки Рівненської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом І. Свешнікова та Київського історичного музею під керівництвом І. Бондара [6; 7]. З інших досягнень слід виокремити розкопки В. Ауліха та М. Пелещишина на археологічних стоянках в с. Зи-

мне Володимир-Волинського району Волинської області [8]. Зо-крема, М. Пелешцишину вдалося досягти успішних результатів у дослідженні нижнього горизонту Зимненського городища, а також нижнього шару двошарової неолітичної пам'ятки біля цього села [9, 191–192].

Відмітною рисою означеного періоду в археологічному дослідженні Волинської і Рівненської областей виявилася діяльність на їх території експедицій наукових інституцій з-поза меж України. Першим її розпочав у 1953 р. науковець Ленінградського університету Ю. Кухаренко. Його увага спрямовувалася на вивчення археологічних пам'яток Волинського і Рівненського Полісся. З другої половини 1950-х рр. активні дослідження у складі Галицько-Волинської експедиції проводив ленінградський науковець М. Каргер; їх він продовжив у 1961–1963 рр. З 1960 р. вивчення оборонних споруд давньої Русі на території Української РСР розпочав П. Раппопорт [10, 123].

Друга половина 1960-х – 1970-ті рр. характеризувалися збільшенням числа експедицій на території обох областей. Тут вирізняються дослідження 1967–1968 рр. М. Кучери у м. Луцьку і околицях, М. Пелешцишина впродовж 1969–1976 рр. у с. Голишів Луцького району Волинської області, на території Дубенського та Острозького районів Рівненської області. Особливу зацікавленість викликають хід та результати експедиції під керівництвом М. Кучери, яка працювала як Волинський загін Інституту археології АН УРСР. У 1968 р. до складу експедиції увійшли викладачі та студенти Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. Очолював цю групу доцент кафедри історії П. Сміян, організаційну допомогу експедиції надавав завідувач кафедри історії пединституту Р. Оксенюк. Об'єктом досліджень стали Луцький нижній замок та давнє поселення у передмісті Луцька – Гнідаві [11, 124]. Знахідки М. Кучери у Луцьку та його околицях поповнили наукові напрацювання вченого, що стосувалися дослідження поселень і городищ періоду Київської Русі, оборонних споруд тієї епохи. Рукописні варіанти статей М. Кучери, у яких містяться матеріали його досліджень на Волині, зберігаються у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України.

У 1972 р. археологічні дослідження Волині розпочав тоді кандидат історичних наук, доцент Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки М. Кучинко [12, 124; 13].

Друга половина 1960-х – 1980-ті рр. ознаменувалися продовженням роботи експедицій російських науковців на території Волинської і Рівненської областей. Це археологічні пошуки Н. Русанової, Ю. Кухаренка, Поліської експедиції Державного ермітажу під керівництвом К. Каспарової, М. Малевської. Зокрема, члени експедиції К. Каспарової проводили розкопки могильника зарубинецької культури у с. Черськ тоді Маневицького району Волинської області, а також могильника епохи бронзи-раннього залізного віку поблизу с. Могиляни Острозького району Рівненської області. В обох випадках вдалося віднайти низку цікавих артефактів – прикрас, предметів праці, ін., які, на жаль, поповнили фонди Ермітажу [14, 131, 261, 116].

Період 1979–1989 рр. можна вважати таким, на який припав справжній «бум» щодо здійснення археологічних розвідок і розкопок у Волинській і Рівненській областях. Проведені дослідниками підрахунки засвідчують, що кількість експедицій щороку досягала десяти, тринадцяти, а то й більше. Особливо слід виокремити здобутки експедиції 1970-х – 1980-х рр. під керівництвом М. Малевської. Археолог виявила на території Луцького замку та його околиць рештки середньовічних храмів Івана Богослова і Покрови. Завдяки дослідженням М. Малевської вдалося внести корективи у відомості про етапи розбудови Луцького замку. Зокрема, дослідниця висунула твердження, що ця унікальна архітектурна споруда зводилася у два етапи: наприкінці XIII ст. з каменю споруджено нижню частину фортечних стін та веж; на початку XIV ст. стіни і вежі були надбудовані з цегли. Перший етап пов'язується з князюванням Мстислава Даниловича (1289–1301), другий – з діяльністю литовських князів Вітовта (1387–1430) і Свидригайла (1386–1452) [15, 134–165; 16, 162–163].

З 1981 р. впродовж цілого десятиліття експедицією Інституту археології АН УРСР, яка досліджувала терени обох областей, керував вчений секретар цієї академічної інституції, відомий україн-

ський археолог Д. Козак. Об'єктом його наукових пошуків стали поселення пшеворської культури в с. Боратин, в околицях с. Гірка Полонка поблизу м. Луцька, пам'ятки ранньослов'янського часу біля сіл Линів та Городок тоді Луцького району Волинської області [17]. Саме Д. Козак у польових сезонах 1980–1982 рр. вперше застосував метод розкопок широкими площами в приміській зоні Луцька. Результатом розкопок, які були відповідним чином задокументовані та оформлені у вигляді підсумкового звіту, стали численні знахідки предметів побуту, знярядь праці, посуду, залишків окремих жител. Чимало з них поповнили фонди музею Інституту археології АН УРСР, експозицію і фондів збірки Волинського краєзнавчого музею. Дещо пізніше, вже на початку 1990-х рр. експедиція під керівництвом Д. Козака займалася вивченням археологічних пам'яток у районі Хрінниківського водосховища, розташованого на межі Волинської і Рівненської областей.

У цей же період з'являються звіти про перші археологічні пошуки, що їх проводили на Волині і Рівненщині Б. Прищепя, Л. Залізняк (здійснював розвідки у зоні будівництва другої черги Рівненської атомної електростанції), В. Шкоропад, інші дослідники.

Проведення окремих археологічних експедицій у Волинській і Рівненській областях диктувалося потребами наукового вивчення територій, які входили в зону крупномасштабних промислових новобудов, зокрема, енергетичних об'єктів та водосховищ. Такими об'єктами у регіоні виступали Рівненська (поблизу тодішнього м. Кузнецовськ) атомна електростанція та Хрінниківське водосховище.

Таким чином, академічні установи Української РСР, а також Російської Федерації, представлені інститутами археології, університетськими закладами, провели масштабну роботу з пошуку і виявлення археологічних пам'яток. Її підсумком стало віднайдення великої кількості артефактів, які дали змогу відтворити чимало важливих граней життя давнього населення Волинської і Рівненської областей. За результатами досліджень опубліковано сотні наукових праць. Водночас підсумками вищезгаданих досліджень став вивіз значної кількості археологічних пам'яток за межі Укра-

їнської РСР і потрапляння їх до провідних наукових і музейних центрів Російської Федерації. Через це інформаційна база з археології і давньої історії України зазнала помітних втрат. А між тим вона була і сьогодні залишається вкрай важливою для вивчення і розуміння проблем історичного розвитку, усвідомлення культурного внеску давнього населення нашої країни до скарбниці світової цивілізації. Тому в контексті норм міжнародного права, спрямованого на охорону культурної і природної спадщини, важливим є порушення перед Російською Федерацією питання повернення в Україну археологічних цінностей, вивезених з території Волинської і Рівненської областей у 1950-х – 1980-х рр.

Вагома роль у здійсненні пам'яткоохоронної роботи на території Волині і Рівненщини належала обласним краєзнавчим музеям. Впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. колективи обох музеїв значні зусилля спрямовували на виявлення, наукове опрацювання, збереження, популяризацію різних видів рухомих пам'яток. У процесі їх збирання відбувалося тематичне комплектування фондів музейних закладів, атрибуція предметів, що надходили, їх науковий опис, введення частини з них до наукового обігу через чисто музейні форми роботи, якими виступали стаціонарні й пересувні експозиції, виставки. Зібраний науковий матеріал популяризувався через фондів каталоги, путівники, публікації у наукових виданнях, шляхом оглядових і тематичних екскурсій, лекцій, зустрічей, «круглих столів», краєзнавчих конференцій тощо.

У звіті Рівненського краєзнавчого музею за 1947 р. відзначено, що його штат на чолі з директором І. Дубовським складає 13 осіб. Працівники музею провели обстеження курганів на околицях Рівного, стоянок періоду палеоліту і неоліту, збір культового майна із закритих костелів. У фондах музею нараховується 6 946 одиниць зберігання, з яких 5 тис. – предмети археології та мистецтва. Більшість цінних експонатів було вивезено або знищено гітлерівцями. Така результативна збиральницька робота музею була можливою через наявність на Рівненщині, зокрема, в околицях обласного центру, великої кількості нерухомих і рухомих пам'яток. Це констатувала 18 липня 1945 р. представник Комітету у справах

культурно-освітніх установ при РНК УРСР Ф. Шапіро на засіданні начальників обласних управлінь і відділів Комітету, присвяченому культурно-освітній роботі в західних областях УРСР. Вона зауважила, що на Рівненщині знаходиться понад 100 курганів, городищ, цікавих замків. Ф. Шапіро звернула увагу на Дубенський замок, який був свідком багатьох історичних подій. Вона зазначила, що ця пам'ятка старовини належить військовим і використовується під льох для картоплі й зерна. Такий унікальний об'єкт руйнується, місцями на ньому уже відсутній дах. Ф. Шапіро повідомила, що місцева влада порушила клопотання про передачу замку з військового відомства у розпорядження музею [18, арк. 12].

На посилення ролі обласних історичних та краєзнавчих музеїв у пам'яткоохоронній роботі спрямовувався наказ Міністерства культури УРСР від 19 грудня 1962 р. [19, 78–81]. До переліку музейних закладів, на які покладалися завдання з виявлення нових об'єктів культурної спадщини, їх вивчення, паспортизації наявних і нововіднайдених пам'яток, перевірки стану їх збереження, популяризації і інших заходів, увійшли 26 обласних історичних та краєзнавчих музеїв Української РСР. Серед них – Волинський і Рівненський краєзнавчі музеї.

Таким чином, Міністерство культури та його відділи на місцях перекладали на музеї відповідальність за здійснення практичної пам'яткоохоронної роботи щодо рухомих пам'яток. Зрозуміло, що зростання обсягів такої діяльності при обмеженому фінансуванні музейних закладів, невелика чисельність їх штатних наукових співробітників, залучення закладів до вирішення інших нагальних суспільно-культурних завдань суттєво ускладнювали справу охорони культурної спадщини. Тому слід наголосити на самовідданості, ентузіазмі, відповідальності представників багатьох поколінь музейних працівників Волинської і Рівненської областей, які впродовж десяти років проводили таку потрібну для суспільства діяльність.

Археологічні дослідження Волині і Рівненщини в означений хронологічний період перебували у центрі уваги і місцевих заповідників: музею-заповідника «Козацькі могили», створеного у

1966 р. на Рівненщині, та історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» (1985 р.). Так, дослідження співробітників Луцького історико-культурного заповідника (спільно з Львівським історичним музеєм) зосереджувалися на розкопках Луцька і його околиць. Експедиції під керівництвом Г. Охріменка, С. Терського, П. Троневича, Б. Сайчука вивчали район Гнідави, територію архимандричого подвір'я Окольного замку, зону Старого міста з обох берегів Стиру, ін. Результати проведених розкопок стали основою подальших археологічних досліджень, які впродовж останнього десятиліття активно проводяться в історичній давній частині Луцька під керівництвом заступника директора Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку В. Баюка.

Як підсумок, варто наголосити, що археологічні дослідження територій Волинської і Рівненської областей були вагомим складовим елементом пам'яткознавчого вивчення українських земель у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Вони супроводжувалися виявленням і збереженням значної кількості артефактів, які згодом поповнювали джерельну базу вітчизняної археологічної науки, сприяли підвищенню її ролі у розв'язанні багатьох проблем давньої історії України, закладали підвалини подальших наукових студій, які активно здійснюються у XXI ст. Водночас зауважимо, що досягнення фахівців-археологів в означений хронологічний період перебували «під пильним оком» марксистської методології історії. Не допускалося об'єктивного трактування питань, пов'язаних з походженням українства, формуванням української нації, врахування теоретичних висновків зарубіжних дослідників, які йшли врозрід із офіційною комуністичною доктриною тощо. Чимало виявлених на Волині і Рівненщині археологічних знахідок осіли в музеях і наукових установах Російської Федерації, про що сьогодні варто говорити і на державному рівні ставити питання про їх повернення в Україну.

Вважаємо, що питання археологічного вивчення Волині і Рівненщини впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. не втратило актуальності. Цікавими залишаються постаті археологічної науки України, які досліджували означені терени, доля багатьох археологічних пам'яток, виявлених під час розкопок, потребують

нового трактування чимало відкриттів, зроблених у другій половині ХХ ст. Сподіваємося, що узагальнення результатів діяльності наукових академічних установ України, музейних закладів, історико-культурних заповідників, викладачів закладів вищої освіти знайдуть вияв у комплексній монографії, яка стане у нагоді науковцям, працівникам пам'яткоохоронної сфери, студентам, усім, кому небайдужа культурна спадщина історичної Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні у 1944–1991 рр. (на прикладі Волинської і Рівненської областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2015. 20 с.
2. Бардецький А., Пшеничний Ю. Матеріали з розкопок М. І. Островського на поселенні Липа в урочищі «Вітерщина» Дубенського району Рівненської області. Волино-Подільські археологічні студії. Вип. III. Пам'яті Ю. М. Малеева (1941–2006) : 36. наук. ст. / Упорядники В. М. Конопля та О. Є. Златогорський. Луцьк : Волин. старожитності, 2012. С. 163–169.
3. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. Спр. 1948/14. Дубенсько-Кременецька експедиція 14.06.–30.07. 1948 р. Рудинський М. Я. : звіт, 59 арк. ; альбом, 66 рис. ; 12 фото ; 225 фото на 125 табл. ; щоденник Є. Я. Рудинської, 24 арк. ; 2 книги описів колекцій, 141 стор. ; Брайчевський М. Ю. : рукоп. текст «Слов'янські пам'ятки на Подільсько-Волинському прикордонні», 9 арк.
4. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. Спр. 1947/6. Дубенська експедиція 1947 р. Смішко М. Ю. : короткий звіт, 4 арк. ; звіт, 100 арк. ; звіт про дослідження могильника, 34 арк. ; ілюстрації – 4 табл. (рис. тушшо) ; Свешніков І. К. : звіт, 25 арк. ; 2 звіти про пробні і розвідкові розкопки, 35 арк. ; 3 табл., 3 рис.
5. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. Спр. 1945/13. Розвідки на Дубенщині. Островський М. І., 1 арк.
6. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. Спр. 1957/30а. Ровенська археологічна експедиція Львівського історичного музею. Свешніков І. К. : звіт, 18 арк. ; 75 фото на 18 табл. ; креслення (29×20) і план могильника (документація рос. мовою).
7. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. Спр. 1958/37. Острозька експедиція Київського історичного музею. Бондар І. В. : звіт, 15 арк. ; 4 альбоми-креслення, 12 арк. ; 20 фото.
8. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наук. думка, 1972. 123 с.

9. Гуменюк Т. Археологічна наука в західних областях УРСР у другій половині 40-х – 80-ті роки ХХ ст.: історіографічний аспект. Питання історії України. Зб. наук. праць. Чернівці, 2011. Т. 14. С. 190–194.

10. Муляр Г. В. Археологічні дослідження Волині та Рівненщини (друга половина 1940-х – початок 1990-х років). Гілея. 2014. Вип. 87 (№ 8). С. 122–126.

11. Баюк В. Археологічні дослідження Луцька (історія і сьогодення). Краєзнавство. 2010. Ч 1 – 2. С. 123–129.

12. Муляр Г. В. Археологічні дослідження Волині та Рівненщини... С. 122–126.

13. Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 200 с.

14. Українські культурні цінності в Росії : Археологічні колекції України / С. Беляєва (кер. авт. колективу), Н. Абашина, Н. Блажкевич та ін. Київ : Танант, 1997. 298 с.

15. Старий Луцьк. Наук.-інформац. збірник. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. С. 134–165.

16. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнавство Волині. Рівне : ПП ДМ, 2008. 152 с.

17. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. Спр. 1981/20а. Експедиція Інституту археології АН УРСР, с. Боратин Луцького району Волинської обл. Козак Д. Н. : звіт, 18 арк. ; щоденник, 77 арк. ; інвент. книга, 10 стор. ; ілюстрації (альбом, 33 табл.; негативи, 56 кадрів; 6 стор. фото; креслення, 16 арк.).

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 5. 79 арк.

19. Охорона пам'яток історії, археології та мистецтва : Зб. керівних методичних і довідкових матеріалів / Міністерство культури УРСР, Управління музеїв і охорони пам'яток культури. Київ : Статвидав, 1963. 108 с.

